षोडशः पाठः

कवित्वं कालिदासस्य

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य सर्वश्रेष्ठः कविरस्ति। तेन विरचितानि मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् चेति त्रीणि नाटकानि सन्ति। एतेषु नाटकेषु अभिज्ञानशाकुन्तलं तु न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वस्य सर्वश्रेष्ठं नाटकमस्ति।

उच्यते यत्—

"काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला।"

शाकुन्तलनाटकस्य वैशिष्ट्यविषये जर्मनकवेः गेटे महोदयस्य भावं द्योतयता एकेन विदुषा कथितं यत्—

"एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयोः
ऐश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे! शाकुन्तलं सेव्यताम्॥"

सप्त-अङ्कात्मके नाटकेऽस्मिन् दुष्यन्तशकुन्तलयोः कथा तथा तयोः शिशोः भरतस्य शौर्यं वर्णितम्। तस्य भरतस्य नाम्ना एव अस्माकं देशस्य नाम "भारतवर्षम्" इति प्रसिद्धम् अस्ति। नाटकेऽस्मिन् भरतवाक्यमाध्यमेन महाकविः कथयति—

"प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः सरस्वतीश्रुतिमहतीमहीयताम्।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः, पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः॥"

मालविकाग्निमित्रनाटकं पञ्चाङ्कात्मकमस्ति। अत्र मालविका-अग्निमित्रयोः कथा वर्णितास्ति। विक्रमोर्वशीयनाटके उर्वशी-पुरूरवयोः कथा पञ्चाङ्केषु वर्णिता। अस्मिन् नाटके भरतवाक्यमाध्यमेन कामयते कविः यत्—

"सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु।
सर्वः कामानवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु॥"

तस्य कुमारसम्भवम्, रघुवंशम् चेति नामके द्वे महाकाव्ये प्रसिद्धे स्तः। कुमारसम्भवमहाकाव्ये सप्तदशसर्गेषु स्वामिकार्तिकेयस्य अवतारकथा तारकासुरस्य वधवृत्तान्तञ्चास्ति। रघुवंशमहाकाव्ये नवदशसु सर्गेषु रघुवंशीयानां पराक्रमवर्णनं तथा तेषाम् उदात्तचरित्रनिरूपणं तेन कृतम्।

तेन मेघदूतम् ऋतुसंहारञ्च द्वे खण्डकाव्ये विरचिते। मेघदूते पूर्वमेघः उत्तरमेघश्चेति द्वौ भागौ स्तः। अस्मिन् काव्ये मेघः यक्षस्य दूतः अभवत्। सः मेघः दूतरूपेण रामगिरितः हिमालयस्थाम् अलकापुरीं गच्छति। दूतमार्गस्य वर्णनं नैसर्गिकम् अतीवरमणीयं चास्ति।

ऋतुसंहारे षड्ऋतूणां प्राकृतिकसौन्दर्यं मनोवैज्ञानिकञ्च वर्णितम्। कालिदासस्य उपमा विश्वप्रसिद्धा। उच्यते च "उपमा कालिदासस्य।" कथावर्णने चरित्रचित्रणे च सः प्रवीणः। तस्य वर्णनशैली सरसा-सरला परिष्कृता चास्ति। तस्य भाषा भावानुगामिनी।

भार्या विद्योत्तमा तस्य परोक्षप्रेरिका आसीत् परन्तु एषः कालिदासः परवर्तिसाहित्योपासकानां कविकुलगुरुः अस्ति। कालिदासस्य ग्रन्थानामनुवादः प्रायः विश्वस्य सर्वासु भाषासु सञ्जातः।

उज्जयिनी तस्य जन्मस्थली इति केचित् अन्ये विदर्भमपि मन्यन्ते वैदर्भीरीतितर्केण मेघदूतप्रमाणेन च। अद्यापि उज्जयिन्याम् अन्यत्र च प्रतिवर्षं देवप्रबोधिन्यां कालिदास-महोत्सवः विशिष्टरूपेण आयोज्यते। यतः तस्य मेघदूते यक्षस्य शापमोक्षः देवप्रबोधिन्यामेव जातः। यक्षव्याजेन महाकविः आत्मव्यथां प्रस्तुतवान् इति विदुषां मतम्। अतः देवप्रबोधिनी तिथिः महाकवेः उत्सवदिवसः न तु जन्मदिवसः। जन्मदिवसस्तु शोधविषयो वर्तते।

अपि च उक्तम्—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव।।

शब्दार्थाः

भरतवाक्यम् — नाटक के अन्त में सूत्रधार द्वारा कथित आशीर्वचन

प्रवर्तताम् — प्रवृत्त हों

प्रकृतिहिताय — सर्वहित हेतु

पार्थिवः — राजा

सरस्वतीश्रुतिमहती महीयताम्— श्रुतिस्वरूपा महान् (महती) सरस्वती देवी (अर्थात् सत्साहित्य) की प्रतिष्ठा होवे

परवर्तीसाहित्योपासकानाम् — उत्तरकालीन साहित्यकारों के

दुर्गाणि — कष्टों को

नीललोहितः — नील और गाढ़े लाल वर्ण वाले शिवजी

कामानवाप्नोतु — (कामान् + अवाप्नोतु) इच्छाओं को प्राप्त करें

क्षपयतु — नष्ट करें

परिगत शक्तिः — व्यापक शक्ति

नन्दतु — प्रसन्न हों

आत्मभूः — स्वयम् उत्पन्न

अवतारः — जन्म

वधवृत्तान्तम् — वध की कथा

एकीभूतमभूतपूर्वमथवा — (एकीभूतम् + अभूतपूर्वम् + अथवा)

एकीभूतम् — एकत्रीकरण

अभूतपूर्वम्	— जो पहले कभी नहीं हुआ	तत्तुल्य	— उसके समान
स्वर्लोकभूलोकयोः	— स्वर्गलोक एवं भूलोक दोनों का	कवेः	— कवि के
वाञ्छसि	— चाहते हो	अभावात्	— अभाव से
सेव्यताम्	— सेवन कीजिए	सार्थवती	— सार्थक
कनिष्ठिकाधिष्ठित	— (कनिष्ठिका + अधिष्ठित)	बभूव	— हुई
परिष्कृता	— अलंकृत	अनामिका	— कनिष्ठिका से द्वितीय क्रम की अंगुली/बिना नाम वाली
अन्यतमः	— श्रेष्ठ	भावानुगामिनी	— भावों का अनुगमन करने वाली
कनिष्ठिका	— सबसे छोटी अँगुली	अधिष्ठित	— स्थापित

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत—

क. काव्येषु किं रम्यम्?

ख. दुष्यन्तशकुन्तलयोः पुत्रस्य किं नाम?

ग. अभिज्ञानशाकुन्तलनाट्ये कति अङ्काः सन्ति?

घ. मेघदूतस्य कविः कः?

ङ. रघुवंशमहाकाव्ये कति सर्गाः सन्ति?

च. कालिदासेन कति नाटकानि विरचितानि?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत—

क. कालिदासेन विरचितानां नाट्यग्रन्थानां नामानि लिखत?

ख. अस्माकं देशस्य नाम "भारतवर्षम्" इति कथं प्रसिद्धम्?

ग. ऋतुसंहारे केषां वर्णनम् अस्ति?

घ. कालिदासेन विरचितमहाकाव्यद्वयस्य नाम लिखत?

ङ. कालिदासेन विरचितखण्डकाव्यद्वयस्य नाम लिखत?

च. कालिदास-महोत्सवः कदा आयोज्यते?

3. **उचितशब्देन रिक्तस्थानं पूरयत—**

क. प्रवर्तताम् .... पार्थिवः। (स्वहिताय/प्रकृतिहिताय)

ख. सर्वः .... नन्दतु। (अन्यत्र/सर्वत्र)

ग. सर्वो .... पश्यतु। (अभद्राणि/भद्राणि)

घ. काव्येषु ....रम्यम्। (कथा/नाटकं)

ङ. .... सार्थवती बभूव। (कनिष्ठिका/अनामिका)

4. **उचितं योजयत—**

	(अ)		(ब)
क.	सर्वश्रेष्ठनाटकम्	–	ऋतुसंहारम्
ख.	महाकाव्यम्	–	विक्रमोर्वशीयनाट्ये
ग.	खण्डकाव्यम्	–	कुमारसम्भवम्
घ.	दूतरूपेण मेघस्य यात्रारम्भः	–	नन्दतु
ङ.	पुरुरवा इत्यस्य वर्णनम्	–	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
च.	सर्वः सर्वत्र	–	रामगिरितः

5. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत—**

क. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके सप्त-अङ्काः सन्ति। [ ]

ख. 'सरस्वतीश्रुतिमहतीमहीयताम्' विक्रमोर्वशीयनाट्यस्य भरतवाक्यम् अस्ति। [ ]

ग. 'सर्वः सर्वत्र नन्दतु' इति भरतवाक्यम् अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अस्ति। [ ]

घ. कालिदासस्य उपमा विश्वप्रसिद्धा अस्ति। [ ]

ङ. गणनाप्रसङ्गे कालिदासः अनामिकाधिष्ठितः अस्ति। [ ]

च. कालिदासस्य भार्यायाः नाम विद्योत्तमा अस्ति। [ ]

छ. कालिदासमहोत्सवः देवप्रबोधिन्याम् आयोज्यते। [ ]

ज. कुमारसम्भवं खण्डकाव्यम् अस्ति। [ ]

झ. मालविकाग्निमित्रनाटके सप्त-अङ्काः सन्ति। [ ]

ञ. ऋतुसंहारं महाकाव्यम् अस्ति। [ ]

6. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत—

क. चेति | ख. कविरस्ति
ग. नाटकेऽस्मिन् | घ. अद्यापि
ङ. सर्वस्तरतु | च. सत्यमेव

7. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत—

क. वर्णनशैली | ख. शास्त्रपारङ्गत:
ग. कालिदासमहोत्सव: | घ. साहित्योपासका:
ङ. गणनाप्रसङ्गे

8. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—

क. कालिदासस्य उपमा विश्वप्रसिद्धा।
ख. तेन मेघदूतं विरचितम्।
ग. कालिदास: सर्वश्रेष्ठ: कविरस्ति।
घ. मेघ: दूतरूपेण अलकापुरीं गच्छति।
ङ. यक्षव्याजेन महाकवि: आत्मव्यथाम् प्रस्तुतवान्।

योग्यताविस्तार: —

- कालिदासस्य साहित्यस्य अध्ययनं कुरुत।
- अभिज्ञानशाकुन्तलनाट्यस्य तथा विक्रमोर्वशीयनाट्यस्य भरतवाक्यं कण्ठस्थं कुरुत।
- कालिदासमहोत्सवे स्वकीयसहभागितां निर्धारयत।
- निम्नलिखितस्य श्लोकस्य लयबद्धगानं कुरुत —

वासन्तं कुसुमं फलञ्च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वञ्च यद्—
यच्चान्यन्मनसो रसायनमत: सन्तर्पणं मोहनम्।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो:
ऐश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे! शाकुन्तलं सेव्यताम्॥

- संस्कृतभाषायां पञ्चाङ्गुलीनां क्रमश: नामानि लिखत।

उपमा कालिदासस्य।